

FABÓ EDIT

**A DUALIZMUS KORI MAGYAR KARIKATÚRÁK ÉS
PARÓDIÁK**

A nőkkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében

PhD-dolgozat tézisei

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Budapest

2007

1. Kutatási téma, feladat

Disszertációm eredeti célkitűzése szerint az 1867 és 1918 között a magyar élclapi sajtóban jelenlevő társadalmi sztereotípiák kiterjedt (a polgárosodás vagy középosztályosulás folyamatával egybekapcsolódó) csoportját kívánta rekonstruálni és elemezni. Abból igyekeztem kiindulni, hogy a dualizmus kori magyar élclapok karikatúrái és paródiái elsősorban az egyes csoportokról és rétegekről kialakult (illetve alakulófélben levő) sztereotípiák (sajátos) mentális reprezentációit jelenítik meg, de eközben arról is képet adnak, hogy voltaképpen milyen jellemzőkkel is bírtak és hogyan is viselkedtek.

Azzal kellett azonban szembesülnöm, hogy a kiegyezés utáni félévszázad sajtótermésének csupán 1-3 %-át kitevő élclapok is kezelhetetlen forrástömeget jelentenek.¹ S ez így volt még akkor is, amikor már csupán a korszakon átívelő, hosszabb élettartamú élclapokra összpontosítottam figyelmemet.² Mivel egy-egy oldalon rendszerint több (akár négy-öt) karikatúrát, illetve satirikus karcolatot, humoreszket vagy paródiát is közöltek, ezért egy-egy szám feldolgozása is rendkívül sok időt emésztett fel. Az első áttekintés-válogatás során mintegy 4500 képet és szöveget rögzítettem (digitális felvételen), amelyeknek első rendszerezése is komoly nehézségekkel járt, hiszen minden egyes darab egyszerre többféle elemző szempontot kínált fel. Eleinte azzal próbálkoztam, hogy a *Pesti Napló* és a *Fővárosi Lapok* korabeli közleményeire támaszkodva megkíséreljem az egyes karikatúrák, paródiák (lehető legtágabb értelemben vett) politikatörténeti háttérét, illetve társadalom- és kultúrtörténeti vonatkozásait feltárni. Igen hamar fel kellett azonban ismernem, hogy az élclapi közlések alapjául szolgáló konkrét események, személyi hírek hatalmas tömegét lehetetlen maradéktalanul visszakeresni. S hogy egy-egy élclapi közlés háttérének rekonstruálása olykor akár hetek munkájába kerülhet. Még reménytelenebbnek tetszett utalásaik (a képi megjelenítés egyes, valóságból átemelt elemeinek és a parodizált /azaz eredeti/ szövegeknek, rejtett idézeteknek) felismerése és megfejtése. Mindez még nyilvánvalóbbá tette, hogy az élclapok létének (egyik)

¹ Pedig az anyaggyűjtés során eltekintettem az egyházi kötődésű élclapoktól. A bennük meghatározóbb az állam és egyházi viszony, illetve a vallásos világnézet már különálló kutatási területet képez. – Az ELTE Egyetemi Könyvtár nem gyűjtötte ezeket az élclapokat, csak az OSZK állományában maradtak fenn évfolyamaik.

² *Üstökös* (1858-1905), *Borsszem Jankó* (1869-1905), *Bolond Istók* (1878-1915), *Kakas Márton* (1894-1905), *Bolond Miska* (1860-1875), *Ludas Matyi* (1871-1872), *Charivari* (1875), *Uram Bátyám* (1887), *Dongó Naptára* (1864), *Pecsovics Naptára* (1868).

legfőbb alapja a teljes jelenidejűség, vagyis az az ismeretközösség, amely az élclap előállítói és kurrens közönsége között fennáll, s amelyet egy később kor olvasója (még ha rendelkezik is bizonyos fokú korszakismerettel) nyilvánvalóan nem birtokolhat.

A megvalósíthatóságot tekintve az egyetlen reális lehetőségnek a vizsgálni és feldolgozni kívánt téma szűkítése kínálkozott. Minthogy a forrásfeltárásaim során az összegyűlt anyagban első áttekintésre is feltűnően sok volt a középosztályt általánosan (vagy csoportjaiban) jellemző nő-férfi viszonyal, a két nem egymásról alkotott képével, illetve a bontakozó nőmozgalmakkal kapcsolatos karikatúra, illetve különféle élclapi műfajú kispróza, úgy döntöttem, e témaköröket állítom disszertációm középpontjába. Úgy tetszett, hogy az e szempontok szerint megszürt forrásanyag a társadalmat ekkortájt erőteljesen foglalkoztató nemi szereposztás markáns tendenciáit, a róluk alkotott vélemények sajátos csoportjait, illetve a két nemre (kapcsolataikra és viszonylataikra) vonatkozó régi és újonnan formálódó sztereotípiákat tárja fel. A döntés mellett szólt, hogy az utóbbi időkben jelentős nőtörténeti forrásrendszerezések folytak, amelyek eredményei biztos tájékozódási pontot képeztek.³ Mindezzel együtt a szerteágazó nőkérdés középpontba állítása elégségesnek látszott ahhoz, hogy – bizonyos vonatkozásokban – a szélesebb perspektívájú társadalmi folyamatokat, pontosabban az ezekre való reflexiókat is tükrözze.

2. Kutatási szempontok, források

Az úgynevezett nőkérdéssel kapcsolatos karikatúrák, paródiák és más műfajú élclapi közlések csoportosításánál elsődleges rendezőelvnek a családon belüli és azon kívüli női élettereket és életszerepeket bemutató ábrázolások elkülönítését tekintettem. A korszakra vonatkozó magyar nőtörténeti munkák tanulságai alapján azután tovább rendszereztem az anyagot, s a következő témaköröket alakítottam ki: *hagyományos női szerepkörök (feleség, anya, háziasszony), női munka, a nők tanulási lehetőségei, az egyenjogúsági törekvések, egyleti munka és nőmozgalom*. Minthogy az élclapi sajtó mindig az aktualitásra reagál, a nőkérdést is ebben a reflektáló viszonyban próbáltam megragadni. A körülötte kibontakozott korabeli diskurzust pedig a

³ A legutóbbi fontos kutatást Dr. Fábri Anna vezette, amelynek eredményeként megjelent „A nő és hivatás” (Bp., Kortárs) című szemelvénygyűjtemény 1. kötete 1996-ban, majd a 2. kötete 2006-ban. A kutatási programhoz kapcsolódó 2004-es konferencia tanulmánykötete „A nők világa” (Bp., Argumentum) címmel 2007-ben látott napvilágot.

különböző sajtófórumokban megjelent vélemények összevetésével igyekeztem értelmezni.

Mivel az élclapok a nagyközönséghez szóltak, s ezért az átlagember tájékozottságához mérték sajátos közlendőiket, továbbá mert mindenekelőtt férfi véleményeket és álláspontokat jelenítettek meg, karikatúráik és humoros írásaik összehasonlító értelmezéséhez elsősorban a korabeli népszerű és színvonalas családi és kulturális lapok (*Vasárnapi Újság, Családi Kör, Fővárosi Lapok*), valamint a sajátos (vagy annak tekintett) nőérdekeket képviselő folyóiratok (*Magyar Bazár, Nők Lapja Nemzeti Nőnevelés*) publikációira támaszkodtam. Mindemellett nem mellőzhettem egy széles körben elterjedt, mértékadó napilap híryanagával és közleményeivel történő összevetést sem: a *Pesti Napló* már csak azért is alkalmasnak látszott e célra, mert népszerűsége és elismertsége a vizsgált korszak egészét tekintve nagyjából töretlennek mondható.

A források társadalomtörténeti, mentalitástörténeti értelmezésében, a szerepkérő, -osztó, -vállaló és -elfogadó motívumok feltárásában, az összefüggések kibontásában, tárgyalásában olyan 20. századi társadalomteoretikusok munkái voltak legnagyobb segítségemre, mint Georg Simmel, Norbert Elias, Jürgen Habermas és Pierre Bourdieu.

3.1 A kutatás főbb részeredményeinek összefoglalása

A hagyományos értékek védelmében is felszólaló élclapok (s valamilyen vonatkozásban minden élclap ilyen volt a dualizmus korában) a hagyományos nemi szerepek fenntartása mellett álltak ki, s így bár minden ettől eltérőt kifiguráztak, elvetettek, a nőkérdést egyik központi témájukká léptették elő. A forrásfeldolgozás során egyértelművé lett, hogy az élclapok nem közvetlenül vettek részt a „nővitákban”, hanem az elhangzott véleményekre, a körvonalazódó új szerepértelmezésekre reagáltak. Tükröztetések, kommentárjaik élessége, gyakorisága, gúnyolódásuk mértéke a változások társadalmi szintű elfogadásának alakulását, tendenciáit jelzi.

Akárcsak a század előző évtizedeiben, a dualizmus korában is élénk nyilvános párbeszéd folyt a hagyományos női szerepkörökről, arról, hogy milyen a jó feleség, anya és háziasszony. Az igényesebb sajtóban a saját és családja fejlődésén, gyarapodásán, a férj haladásán, a kellemes otthoni légkör megteremtésén fáradozó,

művelt (vagy művelődni igyekvő) középosztálybeli nő ideálképe rajzolódott elő, amely néhány jelentéktelenebb vonatkozásban igazodott ugyan a kor változásaihoz, alapjában véve azonban nem sokban különbözött a reformkorban (sőt már korábban is) kívánatosnak tartott anya(-feleség)-modelltől. Az élclapok azonban nem az eszményállítást érezték feladatuknak, hanem a visszasságok bemutatását, s elsősorban a családi életet is átható anyagi érdekekre hívták fel a figyelmet. Ha nem is mindenestől válságban levő intézményként mutatták be a házasságot, sokat foglalkoztak a házastársi együttélés kudarcait kifejező, illetve leplező (visszás) megoldásokkal. A férj és feleség kapcsolatát igen gyakran hatalmi játszmák sorozataként mutatták be. Mégpedig a középosztálybeli feleségek érzelmi és anyagi zsarolásaikkal tartották sakkban párjukat, az alsóbb néprétegek asszonyai közvetlen fizikai erőszakot alkalmaztak házastársukon. Míg a női zsarnokságról gyakran és változatos formában esett szó, addig a zsarnokoskodó férfiak alig (szinte soha) nem jelentek meg. Jóval kevesebb bírálat (és gúny) illette az anyákat, s ennek túlnyomó része is az anyósokra (vagy az anyósi szerepre készülő lányos mamákra) irányult. Az anyós figurájában egyrészt a saját házasságának boldogtalanságát, kudarcát később a gyermekei családi életben kompenzáló nő jelent meg, másrészt a házaspárok közti bűnbak szerepét töltötte be, hiszen neki köszönhetően elkerülhették a kettejük közti tulajdonképpeni problémákkal való szembesülésüket, s megmenekültek az igazság okozta jelentős anyagi és egzisztenciális veszteségektől. Az anyósok mellett (akikre egyébként a sajtó egészében csak igen csekély figyelem fordult) az élclapok csupán az „antianyákat”, azaz az anyai kötelességeikről megfélelmező, illetve az önmegvalósítási törekvéseket az anyai hivatás elé helyező nőket szerepeltették említésre méltó számban. (E csoportba a családi élet köreiből kilépő nőket sorolták, a kávéházakat gyermekeikkel együtt megszálló nőket éppúgy, mint az értelmiségi pályára lépő vagy közéleti /egyleti/ szerepet vállaló, netán politizáló családanyákat.)

Míg a nők háziasszonyi működésének kérdése a sajtó egy részében mint nemzetgazdasági kérdés jelent meg, az élclapok keveset foglalkoztak vele, s ha mégis, leginkább a rossz pénzkezelésért, a pazarlásért tették felelőssé őket (vagyis a középosztálybeli életvitel köz- és szépirodalomban egyaránt és általánosan bírált vonásaiért). Annál több szó esett ellenben a lenézett háztartási munkában alkalmazott cselédekről. A cselédkérdés ösztársadalmi (a jogalkotást is foglalkoztató), egyszersmind sajátosan női kérdésként jelent meg a sajtóban. Olyan munkaviszonyként, amelyben városi, és különösen nagyvárosi körülmények között a

munkaadók és a munkavállalók többsége egyaránt nő. A cselédkérdés másfelől (ebben a leszűkítettségében) középosztályi kérdésként tűnt fel, hiszen a középrétegekhez tartozó családok (sőt személyek) csaknem mindegyikének együtt kellett élnie vele, s erre az együttélésre valamilyen modus vivendit kellett találnia. A cselédkérdésben nyilvánosan megszólalók többsége a szolgahelyzetet fenntartók és elszenvedők kölcsönös sértettségét (és sérelmeit) hangsúlyozta, ugyanakkor rámutatott a munkaadók szocializációs feladataira, sőt kötelezettségeire, s hangsúlyozta a példamutatás jobbitó hatását is. Az élclapok voltaképpen jogosnak tüntették fel a cselédek lekezelő bánásmódját azzal, hogy a (háztartási) cselédek általában ostobáknak, tanulatlannak ábrázolták. Olyanoknak, akiknek sokszor arra sincs rálátásuk, hogy mivel és miben bántják meg őket. Ez a vélemény a mértékadó sajtóban megszólalókhhoz képest differenciálatlannak, sőt kifejezetten egyoldalúnak hat. Ugyanakkor az élclapok a cselédek és asszonyaik viszonyát éppúgy kétszemélyes játszmákként, sőt folytonos harcként jelenítették meg, mint a házastársakét. E küzdelmekben nemegyszer a cselédek győzedelmeskedtek, hiszen család testi kényelmének biztosítása az ő kezükben volt, s az őket ért sérelmek kisszerű megtorlásával éppen ezért sok kényelmetlenséget okozhattak, másfelől pedig akár úrnők szerelmi vetélytársaként is feltűnhettek/felléphettek. Ez utóbbi bemutatásával az élclapok a kérdés olyan aspektusára világítottak rá, amelyet a felelősségtől (és olykor szociális, egyszersmind erkölcsi érzékenységtől) áthatott publicisták akarva-akaratlanul mellőztek.

A dualizmus első éveitől kezdve élénk figyelemmel fordult a sajtó a középosztálybeli nők munkavállalásának kérdése felé. A mértékadó lapok ez irányú publikációit az a (Deák Ferenc által is kinyilvánított) mérsékelt, de mégis határozottan liberális álláspont határozta meg, amely szerint „oly egyént, aki valamit tud és tudását érvényesíteni kívánja, csupán azért, mert nő, elutasítani nem lehet.” E lapok nemcsak a hazai helyzetet és problémákat vitatták meg, s nemcsak nagyhatású íránycikkeknek adtak teret, hanem a külföldi (nyugat-európai és Egyesült Államokbeli) női munkalehetőségek folyamatos bővüléséről is rendszeresen beszámoltak. Az élclapok ezzel szemben a boldogtalan, férj/férfi nélküli nők (párkereséses) pótcselekvésének tüntették fel a fiatal középosztálybeli nők munkába állását, vagy azt hangsúlyozták, hogy a nők „női praktikákkal”, ügyeskedésekkel váltják ki a komoly, érdemi munkát.

Sokan azok közül, akik egyébként elvi megfontolásokból ellenezték a (közép- és felsőbb osztálybeli) nők munkavállalását, elfogadták, sőt helyeselték tanítói működésüket és megengedően viszonyultak az orvosi és gyógyszerészi pálya nők előtti megnyitásához is. Másfelől azonban, noha a tanítónők száma évről évre gyarapodott⁴ (vagy éppen ezért), nagy vita folyt munkával járó feladataik és magánéleti kötelességeik összeegyeztethetőségéről. Az élclapok hagyományos szerepfelfogásához egyáltalán nem illett a dolgozó értelmiségi nő képzete, s ennek megfelelően számos alkalommal a két szféra összeegyeztethetlensége mellett tették le voksukat. Csupán egyetlen pálya kapcsán mellőzték erre vonatkozó kifogásaikat: a színésznők munkáját nemcsak elfogadták, hanem méltányolták is. Ahogy a többi lap, az élclapok is magasztalták a legkiemelkedőbbet: a primadonnákat és a vezető drámai színésznőket. A színésznői hivatás e sikeres képviselőit azért is becsülték, mert bennük a hagyományos női szerepkörön belül megkívánt nőiesség, szépség, kulturáltság programadóit láttatták. Azzal pedig, hogy személyükben az önálló, önmagáért eredményesen harcolni tudó (színész)nő képét is felvillantották, voltaképpen elismerték, hogy akadnak helyzetek, amelyekben a nők munkahelyi érdekérvényesítése nemcsak megengedett, de teljesen természetes is. Az önállóság a kisebb, kevésbé sikeres színésznők esetében legtöbbször csak látszat volt, amely mögött sokszor a prostituáltakéhoz hasonló kiszolgáltatottság rejtőzött. Az ő világukra a diskurzus nem tért ki (csupán a pletykalapokban irányult rájuk néha figyelem), az élclapok azonban rendre a bepillantottak a színpalak mögé, s közszemlére tették a tipikus csapdahelyzeteket (egszersmind a kitartottság különféle stációit).

A felsőbb leányiskolák, a leánygimnáziumok létesítéséről folyó társadalmi eszmecsereben nagy szerepet kaptak azok az érvek, amelyek szerint a dolgozó (középosztályeli) nők társadalmi megbecsültsége alapos műveltséggel, sőt diplomával vívható ki. S hogy a munka világában csak a tanultság, a szakképzettség birtokában léphetnek fel a férfiakkal egyenrangúan. A nőkérdés egészét tekintve e korszakban a leányok középfokú oktatását, később pedig egyetemi képzését kísérte a legélénkebb sajtópolémia és élclapi visszhang. Az élclapok azonban általában csak azt a közvéleményt erőteljesen átható (és műveltebb középosztály körében már meglehetősen ósdi) álláspontot jelenítették meg, amely nemcsak a lányok

⁴ Az oktatási intézményekben dolgozó nők száma 1880 és 1910 között megháromszorozódott, férfi kollégáikhoz viszonyított arányszámuk pedig több mint kétszeresére nőtt. L. NAGY Mariann, *Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában = Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. GYÁNI Gábor, Debrecen, Csokonai, [2006] (Artemisz Könyvek), 213.

taníttatásának szükségességét, hanem a tanulás iránti fogékonyságukat is megkérdőjelezte. Kétségtelen, hogy a tanulás, a műveltség az új női szerepek kialakítását, elfogadtatását jelentősen előrelendítette. Ezzel a férfiaknak az utolsó olyan privilegizált pozíciója is megszűnt a magánéletben és a nyilvánosságban egyaránt, amellyel addig a nők fölébe kerekedhettek: most már nemcsak a férfi családfő lehetett a fontos kérdések eldöntéséhez szükséges tudás birtokosa, hanem a feleség is, ráadásul előfordulhatott, hogy a férjnek a munkahelyi versengésben a kollégák mellett a kolléganőkkel is meg kell küzdenie. Az egyetemi diploma iránti női (és bizonyos mértékű társadalmi) igényeket talán éppen ezért fogadta meglehetősen széleskörű és heves tiltakozás. Bár az erről folyó sajtódiskurzusban támogató és ellenző vélemények egyaránt helyet kaptak, olykor minden más érvénél erőteljesebbnek hatottak (a diplomás férfiak által megfogalmazott) kenyérféltési aggodalmak. Az élclapok viszont egészen mást domborítottak ki. Minthogy a nő (leány) érettségének megfelelő tanújelét a házasságban (és gyermekszülésben) látták, a tanulást többnyire a leányok felesleges és hasztalan házasság előtti kitérőjeként, a nőknek az egyetemi diákságban való megjelenését pedig (mindkét nem szempontjából előnyös és kényelmes) ismerkedési lehetőségek intézményesítéseként mutatták be. Ezzel együtt felerősítették azokat a (közkeletű) véleményeket, miszerint az elhúzódo tanulmányok felemésztik a leányok fiatalságát, életkedvét, rontják életesélyeiket, illetve, hogy az egyetemre majdan beszabaduló hölgyek előtt addig nem létező lehetőségek nyílnak meg a flörtölés, sőt a szerelem (s hozzákapcsolódóan a házasság) terén. Az élclapok a maguk sajátos eszközeivel igen erőteljesen képviselték az idősebb (legtöbbször női) generációknak a fiatalabbak életmód- és értékviselkedésével kapcsolatos értetlenségét, aggodalmait, s olykor még szánakozását is. S különösen sokat foglalkoztak azzal a zavarral, amely az új helyzetekben való megfelelő viselkedéssel kapcsolatban mutatkozott, mindenekelőtt a bizonytalansággal, hogy hogyan viselkedjenek például (férfiak és nők) a korábban tiltott s most az orvosi képzés során szükségszerűen előálló helyzetekben.

Bár e korszakban a nők teljes jogegyenlőségének megvalósulására nem került sor, fontos részeredmények születtek. Eleinte, az 1870-es, '80-as években annyira egyöntetű és erős volt a nőemancipáció általános elutasítottsága, hogy parlamenti szószólójának, Majoros Istvánnak csúfos politikusi bukását eredményezte. E bukásban igen nagy szerepet játszottak az élclapok, amelyek előszeretettel és minden méltányosságot mellőzve tették nevetségessé az emancipáció ügyét és az ügy

„apostolát” Majoros képviselőt. A ’90-es évtizedtől kezdve azonban az élclapokban is megkezdődik az új női szerepigények értelmezésének tisztázódása, s kérdés differenciáltabb (bár továbbra sem elfogadó) megközelítése. Míg a korszak első felében jellemzően a két nem teljes hely- és szerepcserés ábrázolásával reflektáltak az emancipációs törekvésekre, addig a korszak második felében már olyan valós problémák kerültek az élclapi publikációk előtérbe, mint hogy az értelmiségi pályákra lépett (vagy lépni kívánó) hölgyek képessége, tudása, kitartása nem felétlenül elegendő új hivatásuk méltó betöltéséhez, illetve hogy ezekhez az új női szerepalakításokhoz a férfiak (általában) nem tudnak megfelelő partneri támogatást nyújtani. Az 1890-es évek végétől pedig már olyan ábrázolások is megjelennek, amelyek az egyenjogúságot (vagy az emancipációt) a házasságon, párkapcsolaton belüli problémaként mutatják meg: az élclapi férjek meglepetten tapasztalják, hogy „úrnőjük és parancsolónőjük” akarata érvényesítéséhez ezentúl jogi érvelést is igénybe vesz. Mindez arra utal, hogy a hagyományos férfi-nő szerepek eróziója a házasságban is megindult.

A nők közéleti tevékenységének eleinte egyetlen fajtáját fogadta ellenérvzés nélkül, sőt tetszéssel a közvélemény. Az élclapok ekkor (az 1860-as, ’70-es években úgy tekintettek az előkelő hölgyek egyleti jótékonykodására, mint a nemzet egészére ható, a társadalom bajait orvosló, tiszteletreméltó, lényegét tekintve hagyományos női tevékenységre. A segélyakciókat lebonyolító hölgyek presztízse nagyban emelte a jótékonyági céllal áruba bocsátott tárgyak értékét, s a különféle gyűjtések bevételének összegét. Az ár-érték aránytalanságot a női vonzerő és a kedvesség egyenlítette ki. A karitatív ügyek mellé a férfiak is felsorakoztak, s jelentősen hozzájárultak az események eredményességéhez. A dualizmus második felére a nőegyletek élclapi támogatottsága megkopott. A sajtóban többen és többször is felhívták a figyelmet a jótékonykodó egyleti munka során mellőzendő hívságos külsőségekre, amelyek alapjaiban mondtak ellent a karitás szellemének. 20. század elején a jótékonykodó gazdag asszonyok ugyanúgy – a hagyományos női szerepük megerősítéseként – álltak feladatukhoz, mint az 1860-1870-es években, csak talán szervezettebben és többen vettek benne részt. Az élclapok ekkor már alig érdemesítették figyelemre a karitatív megmozdulásokat, s ha mégis, akkor a rokonszenv és a támogatás minden jele nélkül. Pedig a hagyományos jótékonykodást sikerrel gyakorló egyesületek a nőemancipáció kérdéseit illetően több vonatkozásban is konzervatív (tehát az élclapokéval megegyező) álláspontot foglaltak el: a leányok

diplomás – netán tudományos –, önálló pályáját például feleslegesnek, sőt haszontalannak tartották.

A magyarországi feministák 1904-ben alapított egyesülete miközben hasznosította a 19. századi hazai nőmozgalmak eredményeit és tapasztalatait új utakat keresett, új programokat fogalmazott meg. Eközben egységesebb, egyszersmind életidegenebb nőeszményhez igazította állásfoglalásait és cselekedeteit, mint a hagyományos nőegyesületek, amelyekkel egyébként 1905 óta a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége nevet viselő laza ernyőszervezet keretein belül, némely kérdésben együtt is működött. A szövetség tagegyesületei egymástól olykor nagyon is eltérően képzelték el a nőemancipációt, s bár a női szavazati joghoz valamennyien ragaszkodtak, a nők politikai szerepvállalását illetően már sokan tartózkodóak voltak. Leginkább azok az egyesületek, amelyek a szociálisan érzékenyebb arisztokrata, nagypolgári hölgyeket tömörítették, s amelyek nagyobb segélyakciókat szervezve kívántak enyhíteni a gondokon, s nemzetnevelési feladatokat tűztek ki maguk elé. A feminizmust inkább a középrétegek dolgozó asszonyai, leányai képviselték, akik a szociális munkát az élet mindennapjaiban, gyakorlatban végezték: pártfogói, gyámolító, segítő, felvilágosító, ellenőrző feladatokat láttak el. A konzervatívabb és a feminista nőmozgalmak (egyesületek) egyaránt, de eltérő módon a (hagyományos) női természetből levezetett karitátszít gyakorlatot gyakorolták, de tevékenységükben egyszersmind annak bizonyítékát is fel kívánták mutatni, hogy a nő a társadalom cselekvőképes, gondolkodó, hasznos tagja, s mint ilyen a férfival egyenrangú, tehát méltán követelhet választójogot. A nőmozgalmi törekvések között nem egy a szociális állam kialakítása felé mutatott, vagyis az egész társadalom gondjaira, s nem csupán a nőkére koncentrált. Ugyanakkor azonban a feministák kimagasló szociális érzékenysége és elhivatottsága és (több területen is megmutatkozó) felkészültsége sem feledtethette a mozgalmi elköteleződés legfőbb sajátosságait: a türelmetlenséget és doktrinerséget egyfelől, másfelől pedig azt, hogy nem az érdekegyeztetésre, hanem a mindenáron való érdekérvényesítésre törekedtek. Mindez még a méltányosabb ellenfelek elől is elfedte kétségtelen érdemeiket és teljesítményeiket.

Az élclapi feminista nő messze volt attól a nőképtől, amely a feminista, nőszövetségi lapokban tükröződött, illetve attól a szociális nőképtől, amelynek realizálására a nőmozgalom képviselői törekedtek. A konzervatív férfivilág, a közvélemény, s ebből fakadóan az élclapok is értetetlenül álltak a sok szállal a külföldhöz kötődő, eredményes nőszervezetek munkássága előtt. Legjobb esetben is

tisztelettel vegyes idegenkedéssel szemlélték a tőlük függetlenedő, nélkülük is boldogulni akaró és tudó nőket. Részvétlen és kissé sértett kívülállóként figyelték a nők társadalomjobbító akcióit, s árgus szemmel lesték, mikor lepleződnek le, mikor szólják el magukat, hogy minden vágyuk a férjhezmenetel, s a család. A magukra hagyott, s nélkülük is létező nő egyre ellenszenvesebb, gyanúsabb, lett, egyre érzéketlenebbnek, gátlástalanabbnak tűnt. Jobb esetben leszólták őket, rosszabb esetben egyáltalán nem vettek róluk tudomást.

Bár a nők tágítani, sőt olykor teljesen átformálni kívánták szerepkörüket, semmi jel nem utalt arra, hogy a férfiak viselkedésmódjában, mentalitásában lényegesebb változások mennének végbe. A felmerülő új szerepigényeket csakis a két nem közti, addig ismert viszonyrendszerben értelmezték. Értetlenül, sőt ellenszenvvel fogadták, hogy a társaságukban fellépő hölgyek munkát, oktatást, értelmiségi hivatást, és választójogot szeretnének. Mindez úgy tűnt föl, és sokan úgy is értelmezték, mintha a nők egész egyszerűen rivalizálni akarnának a férfiakkal, vagyis egyértelműen kivonnák magukat a két nem viszonyát, kapcsolatait szabályozó hagyományos normák meghatározottságai alól. Akadtak olyanok, még hozzá szép számmal (az élclapok szerzői között is), akik az így keletkezett feszültséget, sőt frusztrációt úgy oldották fel, hogy az új női törekvéseket a férfi és nő közötti erotikus közeledés sajátos változataiként fogták fel. Az új női szerepigényeket így nemegyszer kapcsolatteremtési ürügyként vagy szokványos kacérkodásként mutatták be.

Eközben azonban egyre tisztázatlanabbá vált, hogy a férfi hogyan viselkedjen férfiként a munka (sőt a közélet) terén férfi módjára boldoguló, önálló, netán férjezett nővel, s kapcsolatuk mikor váljon, vagy válhat-e egyáltalán intimmé. (Ugyanez fordítva is gondot okozott.) Azonban, a hagyományos sztereotípiákhoz igazodva, a nyilvánosságban fellépő nő még mindig – akadékoskodó – kihívásként értelmeződött. A provokáció ereje a korszak elején volt a legerősebb, és ezzel együtt ekkor volt a legnyíltabb az élclapi ábrázolások erotikus töltete. Később, az emancipáció folyamatának előbbre haladtával, s az önálló, sőt több tekintetben férfiasan önálló nők színrelépésével az élclapok jogkövetelő vagy feminista hölgyei sokat veszítettek erotikus vonzerejükből.

3.2 Az eredmények összegzése

E doktori értekezés újdonsága, hogy a nő-, illetve gendertörténeti, illetve mentalitástörténeti kérdések feltárásában és elemzésében olyan forrásokra támaszkodik, amelyeket eddig mellőzött a kutatás. Bár az értelmezés és rendszerezés egyetlen nagyobb téma, a nőkérdés köré csoportosult, mégis a levonható következtetések valamilyen formában a társadalom egészét érinthették. Úgy, ahogy a tradicionális történetírás is jobbra csak a feministák által férfiuralmúnak nevezett társadalom eseményeit, történéseit rögzítette, vizsgálta, megállapításait mégis – s legtöbbször teljes joggal – a közösség teljességére vonatkoztathatta. A nők szerepét, helyzetét és lehetőségeit érintő 19. század közepi-végi diskurzus mindaddig nem vizsgált szféráinak és megnyilatkozásainak elemzése, pedig miközben a közgondolkodásra és az attól való eltérésekre összpontosít, egy messze ható következményekkel járó társadalomtörténeti folyamatról (a nőemancipáció kezdeteiről és kibontakozásáról) is képet ad.

Az értekezés bemutatja, hogy a történelemtudomány számára az élclapi közlések is alkalmas, kutatható források. Szűkebben, a nőtörténet szempontjából, bizonyítja, hogy az új női szerepkörök kialakító tényleges és eszmei folyamatok végigkísérik a 19. századot, de a dualizmus korában, konfliktusok sorozatában válnak határozottabbakká, egyszersmind eredményesebbekké. Általánosabb szinten pedig azt reprezentálja, hogy a közösség milyen lassan, s milyen nagy ellenállást kifejtve változtat kialakult szokás- és értékrendjén. A hagyományos és a változásban levő (olykor egyenesen radikálisan megváltozott) nemi (gender) sztereotípiák élclapi áttekintése egyúttal a mentalitás lassú átformálódásának folyamatát is felvázolja, olyan folyamatot, amelynek során az irritálóan újból eltűrt, elfogadott, majd pedig megszokott lesz.

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

1. *Alapos lapparódiák = Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Kortárs, 2005, 205-212.
2. *Körvonalak – formára fűzve és szabadon*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2007
3. *Egy Apostol kirekesztése: Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái = Nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 313-337.
4. *A hivatalnok uralkodó megdicsőülése avagy A forrásfeltárás jelentősége*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2007 (megjelenés alatt)

A DISSZERTÁCIÓ KORSZAKÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

5. *Valóság - humor - bölcsesség, Magyarország, Millennium, 1900*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2001, 283-299.
6. *A reflektív társadalomismeret nyilvánossága*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2003, 301-316.
7. *A hely szellemének humora (ELTE Egyetemi Könyvtár, 1865-1965)*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2005, 145-192.